

หัวข้อ 31

การบรรยายสรุปชั่วโมงที่ 17

นัยสัมพันธ์ระหว่างหัวข้อต่าง ๆ

วิชาสังคมและวัฒนธรรมไทยแบ่งเนื้อหาเป็น 3 ภาค ภาคที่ 1 : พื้นฐานความคิดที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและวัฒนธรรมไทย ภาคที่ 2 : ทศนะครอบงำในสังคมไทย ภาคที่ 3 : การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย

ในภาคที่ 1 ซึ่งนักศึกษาได้เรียนไปแล้วสืบกว่าชั่วโมงนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับพื้นฐานความคิดที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและวัฒนธรรมไทย ประกอบด้วยหัวข้อต่าง ๆ ที่เป็นความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับสังคมและ วัฒนธรรมไทย นักศึกษาควรทำความเข้าใจหัวข้อเหล่านี้ให้ดีเพื่อจะสามารถนำไปใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยอย่างลึกซึ้งและกว้างขวางต่อไป

พื้นฐานทางความคิดประการแรกที่ต้องรู้จักคือ บ้านกับเมือง สองสิ่งนี้มีความแตกต่างกันมากมาแต่โบราณ จะเห็นได้ว่าบ้านเป็นสังคมที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสูง ในขณะที่เมืองมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมอย่างมาก ในส่วนของการทำมาหากินของบ้านเป็นเกษตรกรรมแบบยังชีพ ในขณะที่เมืองใช้อำนาจเก็บส่วยจากประชาชน และทำการค้าแบบผูกขาดกับต่างประเทศ ทำให้บ้านกับเมืองมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่ต่างกัน ถ้าจะมองในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมแล้วจะเห็นว่าบ้านเน้นความเสมอภาค ส่วนเมืองจะเน้นความสัมพันธ์ที่ลดหลั่นกันในแนวดิ่ง และมีสัญลักษณ์บอกถึงความแตกต่างทางสถานะของบุคคลซึ่งเห็นได้จากภาษา พิธีกรรมที่อยู่อาศัย เครื่องแต่งกาย ยานพาหนะที่ใช้ และเครื่องยศต่าง ๆ ฯลฯ

แม้ว่าบ้านกับเมืองจะมีความแตกต่างกัน แต่ทั้งบ้านและเมืองมีความสัมพันธ์กันไม่น้อย โดยเฉพาะเมื่อนั้นต้องพึ่งพาอาศัยบ้านอยู่มาก กล่าวคือในทางการเมืองนั้น เมืองเป็นศูนย์กลางของอำนาจ เป็นที่ตั้งของอำนาจรัฐหรือรัฐบาลที่เก็บส่วยแรงงานและสินค้าจากบ้านมาเลี้ยงเมือง ในขณะเดียวกันก็ช่วยอำนวยความสะดวกให้กับบ้าน รักษาความสงบ คุ้มครองบ้านจากโจรภัย หรือจากข้าศึกศัตรู นอกจากนี้ บ้านกับเมืองยังมีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมต่อกันอีกด้วย ดังนั้นขณะที่เมืองเป็นศูนย์กลางของอำนาจ บ้านก็จะเป็นฐานของอำนาจ และเมืองครอบงำบ้านในทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม คำถามที่เกิดขึ้นคือ เมืองทำเช่นนี้ได้อย่างไรทั้ง ๆ ที่มีจำนวนคนน้อยกว่าบ้าน แม้ว่าจะมีอาวุธยุทธโปกรณ์หรือมีความชำนาญในการรบมากกว่าก็ตาม ในที่นี้ขอเสนอความคิดเห็นว่า เมืองครอบงำบ้านได้โดยอาศัยการ สร้างความสัมพันธ์กับบ้านใน 2 ลักษณะคือ

1. ระบบอุปถัมภ์

หมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้มีสถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่ไม่เสมอภาคกันมีการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่ากันและไม่เหมือนกัน ผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ให้บริการ และช่วยแก่ผู้

อุปถัมภ์ ในขณะที่ผู้อุปถัมภ์จะให้ความคุ้มครองและให้หลักประกันชีวิตเป็นการตอบแทน จะเห็นได้ว่าฝ่ายหนึ่งจะให้วัตถุ หรือ แรงงานที่จับต้องได้ แต่อีกฝ่ายหนึ่งให้แค่ความอุ่นใจที่จับต้องไม่ได้

-2-

ในทางปฏิบัตินั้น ระบบอุปถัมภ์แบ่งคนในสังคมไทยออกเป็น 2 กลุ่ม คือ มูลนาย กับไพร่ ประชาชนทุกคนต้องเป็นไพร่ ต้องมีสังกัดหรือมีมูลนายของตนเอง ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่เป็นไปตามระบบอุปถัมภ์ กล่าวคือไพร่ทำงานตามคำสั่งของมูลนาย จงรักภักดีและรับใช้มูลนายตามแต่จะถูกเรียกร้อง ในขณะที่เดียวกันมูลนายก็ให้ความคุ้มครองป้องกันไพร่ในสังกัดของตน ถ้าไพร่ต้องการฟ้องร้องเรื่องใดก็ต้องฟ้องร้องผ่านมูลนายของตน

แผนภูมิที่ 1 : ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ตามระบบอุปถัมภ์

มูลนายเองก็มี "นาย" ที่อยู่เหนือตัวขึ้นไปอีก "นาย" ที่ใหญ่ที่สุดก็คือพระเจ้าแผ่นดิน และมูลนายก็ต้องสัมพันธ์กับนายของตนในระบบอุปถัมภ์เช่นกัน ดังนั้นในสังคมไทยจะมีความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์เป็นทอด ๆ กันลงมา กล่าวคือมีพระเจ้าแผ่นดินอยู่สูงสุด แล้วมีมูลนายอยู่รองลงมา มูลนายเหล่านี้ต้องจงรักภักดีต่อกษัตริย์ ในขณะที่เดียวกันมูลนายแต่ละคนก็จะมีไพร่ หรือคนในสังกัดที่จงรักภักดีกับตน

แผนภูมิที่ 2 : ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย

ความสัมพันธ์หลักของประเทศไทยจึงเป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ โดยที่มูลนายส่วนใหญ่อยู่ในเมือง และมีไพร่ส่วนใหญ่อยู่ในบ้าน มีข้อสังเกตในเรื่องนี้อยู่ 4 ประการคือ

1. ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ไม่เน้นความเสมอภาค
2. รัฐหรือพระเจ้าแผ่นดิน ไม่ได้มีอำนาจเหนือคนทุกคน แต่ได้ส่งต่ออำนาจผ่านมูลนายระดับต่าง ๆ
3. สถานะของแต่ละคน หรือแม้แต่สวัสดิภาพของแต่ละคนขึ้นอยู่กับว่าเขาสังกัดอยู่ในกลุ่มอุปถัมภ์ใด ทั้งกลุ่มจะก้าวขึ้นสูงไม่ได้หากมูลนายของกลุ่มไม่ได้เลื่อนฐานะสูงขึ้น แต่ถ้ามูลนายเลื่อนขึ้นสูงกลุ่มอุปถัมภ์ก็จะมีสถานะสูงขึ้นตามไปด้วย
4. ความจงรักภักดีไม่ตายตัว แต่ทุกคนสามารถเลื่อนสถานะของตนได้ด้วยการโอนย้ายไปสังกัดมูลนายคนใหม่ที่มีสถานะสูงกว่าคนเดิม หรือมีอำนาจมากกว่าคนเดิม

2. การเชื่อมโยงวัฒนธรรมของเมืองและบ้านเข้าหากัน

วัฒนธรรมเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ช่วยเชื่อมโยงบ้านและเมืองเข้าด้วยกัน ส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเมืองเกิดจากการรับวัฒนธรรมของบ้านเข้ามาปรับเปลี่ยน หรือนำมาผสมผสานกับ

วัฒนธรรมของต่างชาติที่เมื่อรับเข้ามา แล้วสร้างเป็นแบบแผนวัฒนธรรมของตนขึ้น เช่น การนับถือผี ซึ่งเป็นพื้นฐานความเชื่อของไทยนั้น เมืองได้รับเอาความเชื่อนี้ไว้ ในขณะที่เดียวกันเมืองก็รับ

-3-

ความเชื่อจากต่างชาติ เช่น พราหมณ์ และพุทธด้วย เมืองทำหน้าที่ส่งความเชื่อดังกล่าวของตัวไปสู่อำนาจในรูปที่มีได้เป็นอริกับ ความเชื่อเรื่องผี ทำให้เกิดความเชื่อในศาสนาพุทธแบบไทยที่มีความเชื่อผีผสมผสานอยู่

การเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ทำได้ไม่ถนัดนัก เพราะมีความแตกต่างระหว่างบ้านกับเมืองอยู่มาก ที่สำคัญคือไม่มีการศึกษาแผนใหม่เป็นกลไก และเมืองเป็นวัฒนธรรมที่ใช้ตัวหนังสือในขณะที่บ้านไม่ใช้ตัวหนังสือแต่ใช้การถ่ายทอดโดยการจำจากพ่อไปลูกและลูกไปสู่อุบลาน ฉะนั้นการเชื่อมโยง ทางวัฒนธรรมจึงต้องเน้นทางด้านพิธีกรรมมาก อาจกล่าวได้ว่ารัฐไทยเป็นรัฐพิธีกรรม คือใช้พิธีกรรมเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการปกครอง เช่นเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประกอบพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ชาวนาในบ้านเข้าใจได้ดีเพราะชาวบ้านก็ต้องทำพิธีนี้กันอยู่แล้วเหมือนกัน ความหมายของพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญคือทำให้ชาวนาสำนึกได้ว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นหัวหน้าของชาวนา ทั้งหมด และเนื่องจากพิธีกรรมของหลวงยิ่งใหญ่กว่าพิธีแรกนาของชาวบ้าน ก็ย่อมจะศักดิ์สิทธิ์กว่าและทำให้เกิดความองงามทั่วไปทั้งแผ่นดินได้ พิธีกรรมจึงช่วยเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมระหว่างบ้านกับเมืองเป็นอย่างดี

ในส่วนของบ้าน แม้จะอาศัยพิธีกรรมของเมืองอยู่มาก แต่พิธีกรรมของบ้านเองก็มีความสำคัญมาก ปัจจุบันมักจะมองกันว่าพิธีกรรมของชาวบ้านเป็นเรื่องของความมกมาย หรือไร้การศึกษา แต่ที่จริงแล้วพิธีกรรมมี "หน้าที่" ทางสังคมอย่างมาก

หากต้องการที่จะเข้าใจในเรื่องพิธีกรรมของบ้านนั้น จำเป็นที่ต้องหันกลับไปพิจารณา "บ้าน" อย่างแท้จริง บ้านนั้นถึงแม้ว่าต้องพึ่งพิงเมืองอยู่ในหลาย ๆ ด้าน แต่บ้านมิได้จำเป็นต้องพึ่งพิงเมืองไปทุกด้าน เมื่อเราพิจารณาความเป็นอยู่ในบ้านแล้ว ก็พบว่าเขาอยู่กันแบบพึ่งตนเอง ซึ่งในระบบพึ่งตนเองในสังคม บ้านในอดีตหมายถึงการที่คนในชุมชนสามารถผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคที่จำเป็นในชีวิตได้เองเป็นส่วนใหญ่ สามารถถ่ายทอดความรู้เทคโนโลยีและทักษะในการผลิตตลอดจนสามารถสืบทอดอุดมการณ์ของการผลิตในลักษณะพึ่งตนเองเช่นนี้ในชุมชนของตนได้ และที่สำคัญระบบการพึ่งตนเองยังต้องอาศัยการร่วมแรงร่วมใจกันของชุมชน รวมทั้งต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันทั้งในชุมชนและในครอบครัว

วัฒนธรรมของแต่ละหมู่บ้านจะเน้นความเป็นปึกแผ่นหรือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชุมชนและครอบครัวเป็นอย่างมาก ครอบครัวถือเป็นหน่วยผลิตขั้นพื้นฐาน ชุมชนจะเป็นตัวเกื้อหนุนให้การผลิตแบบพึ่งตนเองดำเนินต่อไป การเสริมสร้างพลังของสองอย่างนี้ต้องอาศัยพิธีกรรมอย่างมาก ในบทความเรื่อง "แนวทางแนวกับวิกฤตในวัฒนธรรมชาวนา" อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ชี้ให้เห็นว่าทางรอดที่ดีที่สุดของทุกคนในชุมชนอยู่ที่การรวมตัวกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และร่วมทุกข์ร่วมสุขกันเป็นกลุ่มก้อนความสำคัญของพิธีกรรมแนวทางแนวจึงอยู่ที่พลังอำนาจของชุมชนที่ร่วมกันรับรู้และพยายามหาทางแก้ปัญหาด้วยกัน

สังคมปัจจุบันให้ความสำคัญต่อบัจเจกบุคคลมากกว่าครอบครัว แต่สังคมไทยสมัยโบราณมิได้เป็นเช่นนั้น ครอบครัวไทยมีความสำคัญในด้านการผลิต การสืบทอดอุดมการณ์ มรดก ความรู้

-4-

ตลอดจนมีความสำคัญต่อความสัมพันธ์กับชุมชนและโลกข้างนอกทั้งหมด การศึกษาเรื่องสังคมไทยจำเป็นต้องเข้าใจถึงครอบครัวไทยเป็นอย่างดีด้วย จะเห็นได้ว่าครอบครัวไทยอยู่ในฐานะครอบครัวเดี่ยวและครอบครัวขยายที่เปลี่ยนไปมาได้เรื่อย ๆ โดยไม่หยุดนิ่ง บทบาทของสมาชิกในครอบครัวก็เปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน จากเด็กไปสู่การโกนจุก การบวช การออกเรือน การเป็นพ่อแม่ และฐานะทางเครือญาติ บทบาทและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ก็ถูกกำหนดจากสถานะในครอบครัว เช่น ผัวกับเมีย พอกับลูก แม่กับลูก ยายกับหลาน นอกจากนี้ยังอาจรวมถึงบทบาทของผู้หญิงและผู้ชายด้วย สังคมไทยสมัยก่อนหากกล่าวถึง ผู้หญิงเฉย ๆ ก็ไม่รู้ว่า จะกำหนดบทบาทได้อย่างไร แต่ถ้าเป็นแม่ เมีย แม่ยาย หรือลูกสาว ก็จะมีบทบาทของตนเองในสังคม

นอกจากพื้นฐานความคิดที่เกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรมไทยดังที่กล่าวในข้างต้นแล้ว การที่จะเข้าใจสังคมไทยให้กระจ่างขึ้น จำเป็นต้องเข้าใจเรื่องการสร้างความคิดนามธรรมด้วย

การสร้างความคิดนามธรรม (abstraction) ในวัฒนธรรมไทย

การสร้างความคิดนามธรรมหมายถึงการเปลี่ยนระดับการมองปรากฏการณ์รูปธรรมซึ่งมีลักษณะเฉพาะเจาะจง ให้กลายเป็นหลักการกว้าง ๆ ที่สามารถครอบคลุมปรากฏการณ์รูปธรรมอื่น ๆ อีกมาก

การสร้างความคิดนามธรรมของไทยมีลักษณะสำคัญที่แตกต่างจากตะวันตก คือคนไทยมองปรากฏการณ์รูปธรรมที่หลากหลายต่าง ๆ ว่าสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างกว้างขวาง ไม่ได้มองแบบแยกส่วนและไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะปรากฏการณ์รูปธรรมที่รับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสเท่านั้น ขณะเดียวกันคนไทยก็มองความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์รูปธรรมต่าง ๆ ว่าตั้งอยู่บนฐานของศีลธรรม ซึ่งอาจเป็นศีลธรรมของพุทธศาสนาหรือของระบบความเชื่อที่มีมาก่อนจะรับนับถือพุทธศาสนาก็ได้

ความคิดนามธรรมหนึ่งสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ใดบ้าง? และสัมพันธ์กับความคิดนามธรรมอื่นอย่างไร? ฝรั่งเศสมักจะอภิปรายถกเถียงเรื่องนี้นักโดยตรง แต่ไทยมักไม่นิยมทำอย่างนั้น การแสดงออกและการถ่ายทอดปลูกฝังระบบหรือชุดของความคิดนามธรรมของไทยอาศัยสื่อ 3 อย่าง ได้แก่ สัญลักษณ์ พิธีกรรมและการปฏิบัติ ตัวอย่างของการใช้สัญลักษณ์สำหรับสื่อความคิดนามธรรม (อุปมาอุปไมย) เช่น เล่าเป็นนิทาน เพื่ออธิบายว่าคนแต่ละกลุ่มมีสถานะต่างกันอย่างไร เพราะอะไร และควรมีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างไร เป็นต้น

ความคิดนามธรรมที่สำคัญอย่างยิ่งในวัฒนธรรมไทยที่นักศึกษาคควรทำความเข้าใจให้ดีคือความคิดเรื่องเวลาและพื้นที่ (time and space)

เวลา

คนไทยรู้จักการมองเวลาเป็นเส้นตรง ที่มีจุดเริ่มต้นแล้วดำเนินไปเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับคนใน

วัฒนธรรมอื่น ๆ แต่ในวัฒนธรรมไทยการมองเวลาเป็นเส้นตรงมีความสำคัญน้อยกว่าการมองเวลาเป็นเหตุการณ์ ซึ่งมักจะเป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน เช่น "เพล" "ชั่วหม้อข้าวเดือด"

-5-

"ชั่วเคียวหมากเหล็ก" หรือเป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของเกษตรกร เช่น "หน้านา" "ปีข้าวแพง" "ปีฝนแล้ง"

นอกจากการมองเวลาเป็นเส้นตรงและมองเวลาเป็นเหตุการณ์แล้วคนไทยยังมองเวลาเป็นวัฏจักรอันเกิดจากอิทธิพลของความคิดทางเวลาของพุทธศาสนา แต่ละวงจรของเวลาเรียกว่า

"กัป" หรือ "กาลป์" ลักษณะที่เป็นวัฏจักรก็คือ เมื่อมีพระพุทธเจ้ามาตรัสพุทธศาสนาจะรุ่งเรือง ผู้คนดำเนินชีวิต ตามหลักศีลธรรม

ต่อมาพุทธศาสนาจะค่อยเสื่อมโทรมลง คนละทิ้งศีลธรรม เกิดความเดือดร้อนทั่วไปแล้วพุทธศาสนาจะเสื่อมสูญ แต่ในเวลาต่อมาก็จะมีพระพุทธเจ้าองค์ใหม่มาตรัสพุทธศาสนาจะรุ่งเรืองอีกหมุนเวียนเป็นวัฏจักรอยู่เช่นนี้ จะเห็นได้ว่าความคิดนามธรรมเกี่ยวกับเวลาของคนไทย ก็มีแนวคิดทางศีลธรรมเป็นพื้นฐานเช่นเดียวกับความคิดนามธรรม อื่น ๆ

พิธีกรรมในช่วงสงกรานต์อันเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านของเวลาเข้าสู่ปีใหม่เป็นตัวอย่งที่ดีของการมองเวลาบนพื้นฐานของศีลธรรม กล่าวคือ เน้นหน้าที่ ของคนที่พึงมีต่อผู้อื่น ต่อส่วนรวมและต่อธรรมชาติแวดล้อม

อาจกล่าวได้ว่าการมองเวลาในสังคมไทย ซึ่งเป็นสังคมเกษตรกรรมนั้น จะมองเวลาโดยสัมพันธ์กับคนอื่นกับชุมชนและกับธรรมชาติอยู่เสมอ เวลาไม่ใช่สิ่งที่กำหนดจากภายนอกโดยไม่สัมพันธ์กับผู้คนและชุมชนที่เขามีชีวิตอยู่เลย การหา "ฤกษ์" จึงเป็นมงคลเพราะหมายถึงความยินยอมพร้อมใจของทุกฝ่ายที่จะร่วมในกิจกรรมนั้น

พื้นที่

คนไทยมิได้มองพื้นที่ว่าเป็นความว่างเปล่าเหมือนชาวตะวันตก แต่มองว่าในแต่ละพื้นที่มีผี, เจ้า, สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ฯลฯ ครอบครอง เป็นการสร้างระเบียบทางศีลธรรมสำหรับการปฏิบัติในแต่ละพื้นที่ เช่น ป่า, เรือน, เมือง, บ้านหรือหมู่บ้าน, วัด, แม่น้ำ, ภูเขา เป็นต้น ในแต่ละพื้นที่จะมีกฎเกณฑ์ หรือศีลธรรมที่คนต้องปฏิบัติตามเพื่อความสัมพันธ์ที่ราบรื่นระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับชุมชน และมนุษย์กับธรรมชาติ กล่าวได้ว่าพื้นที่ในความคิดของคนไทยเป็นความคิดนามธรรมที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับชุมชนและธรรมชาติ โดยมีศีลธรรมหรือระบบคุณค่าเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ดังกล่าว พื้นที่ในความคิดของคนไทยจึงสัมพันธ์กับกิจกรรมของมนุษย์อยู่เสมอ ไม่ได้เอาไปผูกติดไว้กับทิศทางซึ่งเป็นความคิดนามธรรมที่อยู่ลอย ๆ ดังเช่นในวัฒนธรรมตะวันตก

ความคิดเรื่องไตรภูมิที่คนไทยรับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเป็นตัวอย่งที่ดีว่าพื้นที่ในความคิด

ของคนไทย เป็นการมองแบบเชื่อมโยงและมีศีลธรรมเป็นพื้นฐาน เพราะ "สัตว์" ในแต่ละภูมิภาคมีความ
ว้ายตายเกิดในภูมิภาคต่าง ๆ โดยมีกรรมเป็นปัจจัยกำหนด ถ้าทำตามหลักศีลธรรมของพุทธศาสนาถือ
ว่าเป็นกรรมจะเกิดในภูมิที่สูงขึ้น ถ้าทำผิดหลักศีลธรรมก็จะเกิดในภูมิที่ต่ำลง

การบรรยายสรุปครั้งที่ 18

นัยสัมพันธ์ของเนื้อหาในภาคที่ 1 กับปัจจุบัน

ในปัจจุบันทั้งเมืองและบ้านเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมากอันเป็นผลมาจากการพัฒนา
ประเทศในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา นักศึกษาจะได้ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของเมืองและหมู่บ้าน
ในช่วง 40 ปีที่ผ่านมาโดยละเอียดในภาคที่ 3 การบรรยายสรุปในครั้งนี้จะชี้ให้เห็นความ
เปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ๆ โดยย่อเพื่อให้ นักศึกษาสามารถเชื่อมโยงความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับสังคมและ
วัฒนธรรมไทยที่ได้รับมาแล้วเข้ากับสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบันได้

การพัฒนาประเทศทำให้รัฐต้องพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการพัฒนาเศรษฐกิจ เช่น
การคมนาคมแผนใหม่ และการศึกษาทั่วประเทศ ซึ่งทำให้เมืองและบ้านใกล้ชิดกันมากขึ้น แต่ยังมี
ความแตกต่างระหว่างเมืองกับบ้านอยู่มาก ความแตกต่างที่สำคัญมีดังนี้

1. ด้านเศรษฐกิจ

เมืองเป็นแหล่งของภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและ
บริการที่มาจากการใช้ทุนและระดมทุนแบบใหม่ (เช่น สินเชื่อ, หุ้น) ใช้เทคโนโลยีใหม่ (เช่น
เครื่องจักรทันสมัย) จัดการแรงงานแบบใหม่ (เช่น ใช้เงินจ้าง, ใช้ระบบแบ่งงานกันทำตามความ
ชำนาญเฉพาะด้าน) เศรษฐกิจของเมืองสัมพันธ์เชื่อมโยงกับตลาดมาก ทั้งตลาดภายในและตลาด
ต่างประเทศ และเป็นการตลาดแบบใหม่

บ้านโดยพื้นฐานแล้วเป็นการผลิตตามประเพณี ใช้ทุนเดิม (เช่น ที่ดิน
ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ) จัดการแรงงานแบบเดิม (เช่น ใช้แรงงานคนในครอบครัว หรือลงแขก
ในกลุ่มเครือญาติ) เทคโนโลยีเดิม (เช่น คันไถ จอบ เสียม เหมือนฝ่ายขนาดเล็ก) จุดมุ่งหมายของ
การผลิตคือเพื่อการ ยังชีพที่เหลือจึงขายเพื่อหารายได้เป็นตัวเงิน หรือขายแรงงานเฉพาะในฤดูแล้ง
เป็นต้น อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่มีการใช้ แผนพัฒนาเศรษฐกิจ แห่งชาติใน พ.ศ.2504 เป็นต้นมา
ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงมาปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่มักจะขาดทุน เพราะการผลิตเชิง
พาณิชย์ต้องใช้ทุนสูง ในขณะที่ชาวบ้านสัมพันธ์กับตลาดอย่างเสียเปรียบ ขาดอำนาจต่อรอง ทำให้
ขายสินค้าเกษตรได้ในราคาต่ำ บางครั้งต้องขายให้นายทุนเงินกู้ในรูปของการตกเขียว นอกจากนี้
ความต้องการของชาวบ้านก็เพิ่มขึ้นและเปลี่ยนไปด้วยอิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยมและความ
จำเป็นในการปรับตัวเข้ากับโลกสมัยใหม่ ทำให้ต้องใช้เงินมากขึ้นเพื่อซื้อหาสินค้าต่าง ๆ ชาวบ้านจึง
ไม่สามารถพึ่งตนเองได้อีกต่อไป โดยเฉพาะในท่ามกลางความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาติ
และทรัพยากรทางวัฒนธรรม ชุมชนและครอบครัวตกอยู่ในสภาวะแตกสลาย ชาวบ้านกลายเป็นผู้
พึ่งพาในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ เช่นขายแรงงานไร้ฝีมือราคาถูก ทำเกษตรกรรมตาม พันธสัญญา
(contract farming) เป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรกรรม หรือเข้าสู่ภาคบริการ (แต่เศรษฐกิจ

ภาคบริการต้องการความรู้ ความชำนาญเฉพาะด้าน หญิงชาวบ้านจำนวนมากจึงเป็นไปได้เพียง
ไสเภาณี)

-2-

ภาคการผลิตตามประเพณีถูกเอาเปรียบและถูกทอดทิ้งเพราะนโยบายการพัฒนาประเทศที่
ไม่สมดุลงาน นักศึกษาจะได้ศึกษาเรื่องนี้โดยละเอียดในภายหน้า

2. ด้านวัฒนธรรม

ความสัมพันธ์ของคนในเมืองเปลี่ยนไปเป็นความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ และ
ความสัมพันธ์กับธรรมชาติก็เปลี่ยนไปเป็นความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ด้วย เพราะเน้นในเรื่องของกำไร
และขาดทุนตลอดเวลา ดังนั้นกิจกรรมทางวัฒนธรรมแทบทุกอย่างจึงมีขึ้นเพื่อขายให้ได้กำไร
มากที่สุด เช่น ทัศนศิลป์ (จิตรกรรมประติมากรรม ปฏิมากรรมหรือพระพุทธรูปกับพระเครื่อง และ
สถาปัตยกรรม) ดนตรี เพลง ละคร วรรณกรรม งานประเพณีต่าง ๆ แฟชั่นโชว์ ภาพยนตร์ การ
แสดงตลก ตลอดจนความรู้แขนงต่าง ๆ ฯลฯ

เนื่องจากเมืองเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและเมืองกุมล้อมวชนทั้งหมด เมืองจึงมี
อิทธิพลทางวัฒนธรรมต่อบ้านอย่างสูง บ้านเปิดรับวัฒนธรรมเชิงพาณิชย์ของเมืองอย่างรวดเร็ว
ส่งผลให้รับค่านิยมของเมืองมากขึ้นเรื่อย ๆ แม้ว่าความสัมพันธ์ในเชิงอื่นจะยังเหลืออยู่บ้าง เช่น
ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ แต่ก็อ่อนกำลังลงเรื่อย ๆ

ในปัจจุบันวัฒนธรรมไทยทั้งในเมืองและบ้านเปลี่ยนเป็นวัฒนธรรมเชิงพาณิชย์และวัฒน
ธรรมบริโภคนิยมอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตามค่านิยมเดิมบางอย่างไม่หายไปอย่างสิ้นเชิง คนไทยจึง
อยู่ในท่ามกลางค่านิยมเก่าและใหม่ ทำให้งุนงงและสับสน และเกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้นในชีวิตทั้งใน
ความสัมพันธ์กับคนในครอบครัว ในความสัมพันธ์กับคนในสังคม ตลอดจนในความสัมพันธ์กับ
ธรรมชาติ (เช่น ต้องการอนุรักษ์ธรรมชาติ ในขณะที่เดียวกับที่ใช้ชีวิตในวิถีทางที่ทำลายธรรมชาติไป
พร้อมกัน)

3. ด้านการเมือง

เมืองเป็นศูนย์กลางของการเมืองสมัยใหม่ คนในเมืองมีอำนาจต่อรองทางการเมืองสูง
เพราะสามารถเลือกใช้วิธีการต่อรองได้หลายทาง เช่น รวมตัวกันเป็นสมาคมหรือหอการค้า
เรียกร้องผ่านหนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ นายทุนสามารถใช้ทุนในการสนับสนุนพรรคการเมืองหรือ
นักการเมืองที่จะทำประโยชน์แก่ธุรกิจของตน ฯลฯ

บ้านขาดอำนาจต่อรองทางการเมือง ไม่มีโอกาสพัฒนาองค์กรของตนเองให้เข้มแข็งเพื่อ
เข้ามาต่อรองทางการเมือง การรวมตัวของชาวบ้านเพื่อสร้างอำนาจต่อรองมักไม่ได้รับการสนับสนุน
ส่งเสริมจากรัฐและในหลายกรณีถูกรวบปราบอย่างรุนแรง สถาบันรัฐสภามีใช้ตัวแทนของชาวบ้าน

ในการถ่วงดุลย์และตรวจสอบอำนาจรัฐ และมีใช้ตัวแทนของชาวบ้านในการตรากฎหมายเพื่อพิทักษ์และส่งเสริมผลประโยชน์ของชาวบ้าน ดังนั้นบ้านจึงถูกครอบงำทางการเมืองสูงและไม่ค่อย

-3-

มีโอกาสปกป้องตนเองจากนโยบายสาธารณะที่ลำเอียง ทรัพยากรของบ้านเช่น ป่า แม่น้ำ ที่ดิน จึงถูกแย่งชิงจากคนในเมืองมากขึ้นเรื่อย ๆ และมีแนวโน้มที่จะนำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมืองรุนแรงขึ้นในอนาคต

ฉะนั้นหากเปรียบเทียบกับอดีต แม้ว่าจะยังมีความแตกต่างระหว่างบ้านกับเมือง แต่ในปัจจุบันบ้านถูกครอบงำจากเมืองมากขึ้น มีการคำนวณว่าในอีกราวสิบกว่าปีข้างหน้าเมืองไทยจะเปลี่ยนไปเป็นประเทศที่ผลิตทางอุตสาหกรรมและบริการมีมูลค่าสูงกว่าเกษตรกรรม คนส่วนใหญ่อยู่ในภาคการผลิตด้านอุตสาหกรรมและบริการ และคนประมาณ 60% จะอยู่ในเมือง ลองคิดดูว่าจะเกิดอะไรขึ้นในบ้าน ที่ดินถูกรวมเป็นผืนใหญ่ขึ้นในความครอบครองของนายทุน และการเกษตรกลายเป็นอุตสาหกรรมที่นายทุนเป็นเจ้าของ คนที่อยู่ในบ้านจะกลายเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรกรรมหมด ถึงตอนนั้นก็อาจไม่มี ประโยชน์ที่จะพูดถึงความแตกต่างระหว่างบ้านกับเมืองอีกต่อไป เพราะบ้านจะเป็นเพียงปลายขอบของเมืองเท่านั้น เวลานี้ก็เริ่มกระบวนการนี้แล้ว

ทั้งความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมืองดังกล่าวข้างต้น นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงของสถาบันครอบครัว ระบบอุปถัมภ์ การต่อต้านสังคม และภูมิปัญญารวมทั้งความคิดเห็นนามธรรม

ครอบครัว

ครอบครัวในเมืองเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น มีความสัมพันธ์กับเครือญาติน้อยลงมาก ในทางเศรษฐกิจครอบครัวไม่ใช่หน่วยผลิต ไม่ใช่หน่วยถ่ายทอดความรู้และเทคโนโลยี ส่วนใหญ่สามีและภรรยา มีสำนึกแบบปัจเจกชนและต่างก็ออกไปทำงานนอกบ้านโดยใช้ความรู้ความสามารถและความชำนาญเฉพาะด้านที่ได้มาจากโรงเรียนพาณิชย์ วิทยาลัยเทคนิคหรือมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ใช้เงินซื้อความสุขนอกบ้านมากขึ้น ฐานะและบทบาทของคนในครอบครัวเปลี่ยนแปลง และแต่ละคนสัมพันธ์กับสังคมโดยไม่ขึ้นอยู่กับฐานะในครอบครัวอีกต่อไป สิทธิสตรีมีความหมายมากขึ้น ขณะเดียวกันก็เกิดปัญหาต่าง ๆ เพราะแต่ละคนในครอบครัวมีวิถีชีวิตของตนเอง หน้าที่หรือศีลธรรมภายในครอบครัวเปลี่ยนแปลง ความรักและความรับผิดชอบระหว่างสามีภรรยาและระหว่างพ่อแม่กับลูกกลายเป็นอุดมคติของครอบครัวเดี่ยว เพื่อยึดเหนี่ยวคนในครอบครัวให้สัมพันธ์กันอย่างราบรื่น หากเกิดความบกพร่องในเรื่องความรักและความรับผิดชอบก็จะนำไปสู่การแตกแยกในครอบครัวได้ง่าย

ครอบครัวในชนบทแบบเดิมถูกทำให้สลายลงเพราะการอพยพไปทำงานในเมืองและการขายลูกสาว ครอบครัวที่เหลืออยู่เป็นหน่วยผลิตที่เลี้ยงตนเองไม่ได้ เพราะนอกจากปัญหาทรัพยากร

อื่น ๆ ร้อยหรือแล้ว ยังมีปัญหาที่ดินทำกินน้อยหรือไม่มีที่ดินเหลือ ไม่สามารถขยายที่ดินออกไปจึง
ไม่อาจประกันความอยู่รอดของสมาชิกได้หมด ปัญหาขาดแคลนแรงงานในครอบครัว ปัญหาไม่
สามารถถ่ายทอดและพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ฯลฯ ผู้หญิงในครอบครัวยังคงมี
บทบาทสูงทั้งในด้านเศรษฐกิจและการตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ ภายในครอบครัว แต่ในภาวะที่การผลิต

-4-

ตามประเพณีล่มสลายและการผลิตพืชเศรษฐกิจประสบภาวะขาดทุน ผู้หญิงจะลำบากมากขึ้น
เพราะต้องแปรภรรยาของตนในสภาพใหม่ นำไปสู่การขายตัวหรือความสับสนของผู้หญิงโรงงาน
เพราะต้องรับผิดชอบทั้งหน้าที่ในครอบครัวและการหารายได้เป็นตัวเงินให้แก่ครอบครัว

ระบบอุปถัมภ์

อาจเป็นระบบความสัมพันธ์แบบเก่าที่ถูกดัดแปลงมาใช้มากที่สุดและอาจขยายตัวมากขึ้น
ด้วย เช่น มีทั้งการอุปถัมภ์ในระบบราชการ การอุปถัมภ์ระหว่างข้าราชการกับนายทุน ระหว่าง
นายทุนเงินกู้ หรือเจ้าพ่อกับชาวบ้าน ระหว่างเจ้าพ่อกับนักการเมือง ระหว่างนักการเมืองกับ
ชาวบ้าน ฯลฯ

รูปแบบใหม่ที่เรากำลังสร้างขึ้นไม่เอื้อต่อความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน อำนาจที่กระจุกตัวอยู่ใน
ระบบราชการ การบังคับใช้กฎหมายโดยไร้ประสิทธิภาพ การพัฒนาประเทศที่ล่าช้าเพื่อ
ผลประโยชน์ของคนในเมืองบางจำพวก ฯลฯ ล้วนก่อให้เกิดอภิสิทธิ์ชนขึ้นมาก คนเหล่านี้
ครอบครองอำนาจและทรัพย์สินมหาศาล และสร้างความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เพื่อรักษาและ
เสริมสร้างผลประโยชน์ของตนให้มั่นคงไปพลู่ยั้งขืน

การใช้ระบบอุปถัมภ์เกิดขึ้นในหลายสถานการณ์ เช่น

1. เศรษฐกิจใต้ดิน มีสัดส่วนสูงในเศรษฐกิจไทย ส่วนที่ปรักฎหมายไปจนผิดกฎหมาย
ต้องการความคุ้มครอง เช่น มอเตอร์ไซด์รับจ้าง, หวยใต้ดิน, บ่อนการพนัน, ซ่องโสเภณี แม้แต่
ชาวบ้านที่ทำกินในเขตป่าสงวนก็ต้องซื้อความคุ้มครอง
2. การหาแหล่งทุนไม่สะดวก ต้องอาศัยเงินทุนนอกระบบ เจ้าหนี้สร้างความสัมพันธ์เชิง
อุปถัมภ์เพื่อความปลอดภัยในหนี้สิน ลูกหนี้ต้องการผู้อุปถัมภ์เพื่อความสะดวกในการเข้าถึงแหล่ง
เงินทุนทุกครั้งที่เกิดความจำเป็น
3. ปัญหาแรงงาน นายจ้างใช้ระบบอุปถัมภ์แทนความสัมพันธ์เชิงสัญญาซึ่งนายจ้างต้องให้
สวัสดิการและเงินเดือนตามกฎหมายอันจะทำให้ต้นทุนสูงขึ้นและกำไรลดลง นอกจากนี้การใช้
ระบบอุปถัมภ์ยังเป็นหลักประกันว่าจะได้แรงงานเพียงพอกับความต้องการและลดปัญหาความ
ขัดแย้งกับผู้ใช้แรงงานด้วย ส่วนผู้ใช้แรงงานก็ต้องการความมั่นคงในชีวิตจากระบบอุปถัมภ์ เช่น
คนงานในไร่อ้อย คนงานก่อสร้าง คนใช้ในบ้าน ฯลฯ

กลุ่มอุปถัมภ์จึงเกิดขึ้นหลากหลายและกลายเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองระบอบ
ประชาธิปไตยของไทยด้วย

การต่อต้านสังคม

การต่อต้านกระแสหลักในสังคมไทยปัจจุบันเกิดจากปัญหาความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันในระบบการเมือง เศรษฐกิจ สังคมสมัยใหม่ดังกล่าวมาแล้ว เช่น ความไม่เท่าเทียมกันระหว่างเมือง

-5-

กับบ้าน ระหว่างผู้ชายกับผู้หญิง ผู้ที่ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบและปัญญาชนหัวก้าวหน้าที่รักความเป็นธรรม จึงต่อต้านสังคมในลักษณะต่าง ๆ เช่น การต่อต้านอำนาจราชการในสื่อมวลชนและในเพลงบางประเภท การต่อต้านความรู้และวิธีการแสวงหาความรู้ กระแสหลักที่ค้ำจุนโครงสร้างอำนาจแบบเดิมเกิดเป็นรัฐศาสตร์ทวนกระแส และการศึกษาแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง ฯลฯ การต่อต้านการผลิตเชิงพาณิชย์และวัฒนธรรมบริโภคนิยมด้วยการทำไร่นาสวนผสมหรือวนเกษตรแบบพึ่งตนเอง การนับถือลัทธิพิธีที่มีผู้หญิงเป็นเทพเจ้า และมีคนทรงเป็นผู้หญิง หรือการที่ผู้หญิงอยู่เป็นโสดมากขึ้น เป็นต้น

ภูมิปัญญาและความคิดนามธรรม

สังคมเปลี่ยนแปลงมาก ความคิดนามธรรมและภูมิปัญญาที่แฝงอยู่ในสัญลักษณ์ พิธีกรรม และการปฏิบัติหลายอย่างไม่ค่อยเป็นที่เข้าใจกัน รวมทั้งความคิดเรื่องเวลาและพื้นที่ ความคิดนามธรรม และภูมิปัญญาบางส่วนได้รับอิทธิพลจากตะวันตกแต่รับมาโดยขาดความเข้าใจที่ลึกซึ้งและผลานกับของไทยไม่ได้ เช่น ความคิดเรื่องความเจ็บไข้ แพทย์แผนใหม่รักษาโดยใช้ยาฆ่าเชื้อโรคและใช้เทคโนโลยีทางการแพทย์เพื่อให้อวัยวะต่าง ๆ ทำงานตามปกติ แต่ไม่คำนึงถึงปัจจัยอื่น ๆ ที่อาจทำให้เกิดความเจ็บไข้ หรือทำให้หายจากความเจ็บไข้ เช่น ศีลธรรม เครือญาติ ชุมชน ฯลฯ ความคิดเรื่องป่า เคยเชื่อว่าผีรักษาพื้นที่ป่าและคนสัมพันธ์กับพื้นที่ป่าภายใต้กฎเกณฑ์ทางศีลธรรม แต่ในปัจจุบันความเชื่อเรื่องผีรักษาป่าเสื่อมสลายไปเรื่อย ๆ เกิดปัญหาว่าจะรักษาป่าไว้ได้อย่างไร ส่วนความคิดเรื่องสิทธิมนุษยชนจากตะวันตกก็ไม่ใช่ที่รับรู้และยอมรับกว้างขวางนักในขณะที่ยุคสมัยแบบเดิมที่เคยกำกับความสัมพันธ์ระหว่างชาย-หญิง, ผู้ใหญ่-ผู้น้อย, พ่อแม่-ลูก ฯลฯ ก็ถูกทอดทิ้งหรือละเลยเพราะความสัมพันธ์ของคนเปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดความขัดแย้งหรือความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างชาย-หญิง, ผู้ใหญ่-ผู้น้อย, พ่อแม่-ลูก อยู่เสมอ

นอกจากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแก่พื้นฐานของสังคมและวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ความแตกต่างหรือลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นก็ถูกทำลายลงเนื่องจากการขยายตัวของรัฐและตลาด เช่น การขยายตัวของการศึกษาแบบตะวันตกเข้าสู่เมืองและหมู่บ้านทั่วประเทศ ทำให้การศึกษาตามประเพณีรวมทั้งความรู้ด้านการช่างที่เคยเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นขาดการสืบทอด เช่น ความรู้เกี่ยวกับการทำเครื่องถม เครื่องลงยา คนที่ผ่านการศึกษายุคใหม่จะได้รับความรู้และอุดมการณ์ ที่รัฐปลูกฝังเหมือน ๆ กัน การสร้างค่านิยม รสนิยม หรือมาตรฐานกลางเพื่อขยายตลาดให้กว้างที่สุด ทำให้คนบริโภคสินค้าเหมือน ๆ กัน หรือมีวิถีชีวิต

คล้าย ๆ กัน พิธีกรรม ศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่เคยมีหน้าที่เฉพาะในแต่ละท้องถิ่นหมดความหมาย ไม่สามารถทำหน้าที่ทางเศรษฐกิจสังคมให้ชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่นสามารถพึ่งตัวเองได้อีก การรื้อฟื้นพิธีกรรมหรือประเพณีบางอย่างในหลายจังหวัดเพื่อเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น เป็นการรื้อฟื้นโดยขาดความเข้าใจหน้าที่ทางเศรษฐกิจสังคมที่พิธีกรรมหรือประเพณีเหล่านั้นเคยมีต่อครอบครัว

-6-

เครือญาติ หรือชุมชน หรือขาดความเข้าใจในภูมิปัญญาและความคิดนามธรรมที่อยู่เบื้องหลัง จึงเป็นเอกลักษณ์จอมปลอมที่สร้างขึ้นเพื่อขายนักท่องเที่ยวเท่านั้น ความแตกต่างระหว่างคนในสังคมไทยปัจจุบันมิใช่ความแตกต่างระหว่างท้องถิ่น แต่กลายเป็นเรื่องของวิถีชีวิตที่แตกต่างกันระหว่างคนที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจสังคมที่ต่างกัน

การบรรยายสรุป ชั่วโมงที่ 42
ทางเลือกทางเศรษฐกิจ

ระดมทุนโดยดูดซับส่วนเกินจากภาคเกษตรกรรมในชนบท เป็นฐานของทุนที่ใช้ในการอุตสาหกรรมเพราะเห็นว่าเกษตรกรรมจะไม่ทำให้คนพ้นจากความยากจนได้ รายได้ที่มากอยู่ในภาคธุรกิจอุตสาหกรรม ฉะนั้นขยายภาคนี้ด้วยความหวังว่า ในอนาคตจะเป็นแหล่งทำรายได้ให้แก่คนส่วนใหญ่ โดยมีการจ้างงานเพิ่มมากขึ้นเกิด

ปัญหาเรื่องการกระจายรายได้

ปัญหาความเหลื่อมล้ำทางสังคมมีมากขึ้น

ปัญหาความมั่นคงแน่นอนของการพัฒนาอุตสาหกรรม เช่นจะสามารถแข่งขันกับประเทศกำลังพัฒนาอื่นได้หรือไม่ จะสามารถลดการพึ่งพาทางเทคโนโลยีและตลาดภายนอกได้หรือไม่ ฯลฯ

ปัญหาความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร

ปัญหาคนขาดความสุข.... สถิติการฆ่าตัวตายสูงขึ้น, การใช้ยาระงับประสาทสูงขึ้น,

ปัญหาสังคม ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม ทางเลือกทางเศรษฐกิจเช่นนี้ดำเนินไปนับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 ใน พ.ศ. 2504 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน เกิดความเติบโตทางเศรษฐกิจมาก แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาเก่าได้ซ้ำยังมีปัญหาใหม่เช่นปัญหาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรตามมาด้วย อีกทั้งมีความไม่แน่นอนมากขึ้นในตลาดโลกซึ่งมีแนวโน้มในการกีดกันการค้ารุนแรงขึ้น

ทางเลือกทางการเมือง

แม้โดยรูปแบบจะมีการสลับกันไปมาระหว่างเผด็จการของทหาร กับประชาธิปไตย แต่เนื้อหาแล้วไม่ต่างกันมากนัก กล่าวคือไม่กระจายการตัดสินใจไปยังคนทุกกลุ่ม กลุ่มที่มีโอกาสในการตัดสินใจมากที่สุดคือกลุ่มธุรกิจและข้าราชการ

ในขณะเดียวกันก็มีการดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอย่างมาก ทำให้ท้องถิ่นไม่สามารถตัดสินใจในเรื่องการใช้ทรัพยากรของตนเองได้

ทั้งหมดที่กล่าวนี้เป็นทางเลือกที่ชนชั้นนำของรัฐได้เลือกในการเปลี่ยนแปลง

คราวนี้จะหันมาดูทางเลือกอื่นซึ่งมีปัญญาชน, กลุ่มศาสนา และผู้นำชาวบ้านเสนอขึ้นมาบ้าง

ทางเลือกอื่น

1) ทางเลือกเกี่ยวกับผู้นำ คนไทยให้ความสำคัญแก่ผู้นำสูงกว่าคนในอีกหลายสังคม เพราะเชื่อว่าปัญหาต่าง ๆ นั้นแก้ได้ด้วยผู้นำที่ดีและมีความสามารถ (วิถีคิดที่ไม่เป็นประวัติศาสตร์...มองความเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยเดียวคือการตัดสินใจของผู้นำ ไม่ได้นำเอาปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาอธิบาย) ปัญหา ก็คือจะหาผู้นำเช่นนั้นได้อย่างไร

-2-

เทียนวรรณเชื่อว่ากรมวิสาหกิจบ้านเมือง ความเห็นของคนจำนวนมากจะทำให้ได้การนำที่ดี

นักประชาธิปไตยเช่นคณะราษฎรเชื่อว่าการนำที่ดีเกิดขึ้นจากการเมืองในระบบรัฐธรรมนูญ ดูเหมือนเป็นความเห็นของนักประชาธิปไตยสืบมาจนปัจจุบัน

กองทัพเชื่อว่าผู้นำที่พิสูจน์การนำทางด้านการทหาร น่าจะเป็นผู้นำที่มีประสิทธิภาพ

พุทธศาสนิกชนเชื่อในเผด็จการโดยธรรม ให้อำนาจสูงสุดแก่คนดี ทำนองเดียวกับสันตติโคก

2) ทางเลือกเกี่ยวกับการเปลี่ยนโครงสร้างสังคม ความเปลี่ยนแปลงที่จะเป็นผลดีแก่ทุกฝ่าย ต้องเริ่มที่การเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง ไม่ใช่แต่เพียงนโยบายหรือการปฏิบัติตามนโยบายเท่านั้น

พคท.ยึดปัจจัยการผลิตที่สำคัญจากมือเอกชนให้เป็นของรัฐหรือส่วนรวม ในขณะที่เดียวกันก็ต่อต้านจักรวรรดินิยมซึ่งเขาเปรียบประเทศไทยอยู่

ขบวนการนักศึกษาในระหว่าง 2516-2519 คล้ายกัน

3) ทางเลือกเกี่ยวกับการพัฒนาให้สมดุล ระหว่างภาคการผลิตสมัยใหม่และประเพณีส่วนใหญ่เป็นกลุ่มนักวิชาการ รวมถึงการกระจายอำนาจและโอกาสให้มากขึ้นด้วย เพื่อให้ชุมชนได้มีสิทธิตัดสินใจในการใช้ทรัพยากรของตนเองมากขึ้น การสร้างเครือข่ายของชาวสารขัอมูล

4) ทางเลือกของการพึ่งตนเอง ผู้นำชาวบ้านเช่นผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม อพช.ส่วนหนึ่งเป็นทางเลือกที่ไม่พึ่งพาคาศีรัฐมากนัก รวมถึงการฟื้นฟูพลังทางวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาในออกแนวหนึ่งด้วยและการจัดองค์กรเพื่อการต่อรอง กลุ่มนี้สัมพันธ์ใกล้ชิดกับกลุ่มที่ 3

5) ทางเลือกของกลุ่มอนุรักษ์ เกี่ยวพันกับรัฐค่อนข้างสูง หลักการใหญ่ ๆ คือรักษาอำนาจการตัดสินใจไว้ในสถาบันตามประเพณีให้มาก เช่น สถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และกองทัพ สถาบันตามประเพณีเหล่านี้จะกระจายการพัฒนาให้ทั่วถึงเอง แต่ต้องให้สังคมมีระเบียบเรียบร้อยไปพร้อมกันด้วย กลุ่มนี้ค่อนข้างเชื่อในการทุ่มเทเทคโนโลยีเพื่อการแก้ปัญหา, การมองหาผู้นำที่ซื่อสัตย์และมีเมตตา

เราอยู่ในยุคสมัยที่มีการเสนอทางเลือกมากกว่าที่คนไทยเคยมีประสบการณ์มาก่อน ฉะนั้นจึงเป็นยุคสมัยที่น่าตื่นเต้น แต่ก็เป็ยุคสมัยที่มีความขัดแย้งทางความคิดได้มาก ในขณะเดียวกันก็เป็นยุคสมัยที่เรามีโอกาสเลือกมากขึ้นด้วย ไม่ว่าจะระบอบการปกครองจะเป็นประชาธิปไตยหรือเผด็จการก็ตาม

คนที่อยู่ในยุคสมัยเช่นนี้ได้อย่างมีความสุข คือคนที่มีความเข้าใจเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เกิดอยู่

ในสังคม มีสมองที่รู้จักวิพากษ์วิจารณ์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่ทุกขณะ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ รู้เท่าทันสิ่งที่ กำลังเกิดขึ้นนั่นเอง

1. abstraction หมายถึงการยกระดับปรากฏการณ์ขึ้นมาเป็นหลักเกณฑ์ที่อธิบายปรากฏการณ์ได้มาก abstraction หรือความคิดนามธรรมหนึ่งสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ได้บ้าง และสัมพันธ์

-3-

กับความคิด นามธรรมอื่นอย่างไร ฝรั่งเศสจะอภิปรายถกเถียงเรื่องนี้กันโดยตรง แต่ไทยไม่นิยมทำอย่างนั้น เรามักจะเปรียบกลับมาเป็นรูปธรรมหรืออุปมาอุปไมย เช่น เล่าเรื่องกำเนิดของลาวในนิทานขุนบรม เพื่อจะอธิบายว่าคนแต่ละกลุ่มควรจะมีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างไร และมีสถานะต่างกันอย่างไร

2. space and time คนไทยคิดถึงเวลาในแง่ของ "วาระ" คือมีเหตุการณ์เป็นตัวกำหนดโดยเป็นเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กับการผลิตและชีวิตความเป็นอยู่ เช่น น้ำท่วม ข้าวแพง อหิวาต์ระบาด ส่วนพื้นที่นั้นแบ่งเป็นส่วน ๆ มีผีครอบงำอยู่ในแต่ละส่วน ทำให้ส่วนต่าง ๆ เหล่านั้นมีกฎเกณฑ์ต่างกันออกไป เช่น ปากกับบ้านมีกฎที่ต่างกันและเราจะต้องปฏิบัติตามกฎนั้น

ทั้งสองเรื่องนี้ทำให้สังคมไทยมีโลกทรรศน์แตกต่างจากตะวันตกมาก ทำให้คนไทยสัมพันธ์กับคนอื่น หรือกับสิ่งอื่นที่อยู่รอบ ๆ ตัวไม่เหมือนกับฝรั่ง เช่นปฏิบัติต่อป่าด้วยความเคารพมากกว่าจะมุ่งใช้ประโยชน์จากป่าอย่างฝรั่ง และคนไทยมักจะมองสิ่งที่เป็นนามธรรมในเชิงเปรียบเทียบเสมอ เช่นรัฐเท่ากับครอบครัว หรือเท่ากับร่างกายมนุษย์

ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนระดับหมู่บ้าน (ตอนที่ 1)

ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

1) ในหัวข้อนี้จะพูดถึง ความเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวอย่างรวดเร็วของหมู่บ้านในภาคต่าง ๆ ของไทย นับตั้งแต่มีการพัฒนาประเทศสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นต้นมา โดยแบ่งเป็นหัวข้อดังต่อไปนี้

ก. ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้าน

1. การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์
2. การขยายตัวของรัฐเข้าสู่หมู่บ้าน
3. ความร่อยหรอของทรัพยากรในหมู่บ้าน

ข. การปรับตัวของชาวบ้านอันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงในช่วงต้น

2) 1. การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์

ในช่วงเวลา 4 ทศวรรษที่ผ่านมาการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งในปัจจุบันชาวบ้านจะผลิตเพื่อตอบสนองต่อตลาดมากกว่าตอบสนองต่อการยังชีพของครอบครัวเป็นหลักดังที่เคยทำมา มีการขยายตัวของการปลูกข้าวและพืชไร่ต่าง ๆ เช่น ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง และอ้อย เพื่อส่งเข้าสู่ตลาด การขยายตัวของเส้นทางคมนาคมในช่วงของการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะถนนที่เชื่อมหมู่บ้านกับเมืองและเชื่อมเมืองในภูมิภาคต่าง ๆ กับกรุงเทพฯ เป็นโครงสร้างพื้นฐานรองรับการขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ เพราะทำให้การเคลื่อนย้ายแรงงานและผลผลิตเข้าสู่ตลาดสะดวกขึ้นอย่างมาก แต่การขยายเส้นทางคมนาคมไม่ได้เพิ่มอำนาจต่อรองของเกษตรกรที่ปลูกพืชป้อนตลาดขึ้นมากนัก ทั้งนี้เพราะการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ต้องใช้ทุนสูงทำให้เกษตรกรยิ่งต้องผูกพันกับ "ผู้อุปถัมภ์" ในหมู่บ้านมากขึ้น ผู้ได้ประโยชน์จากการขยายเส้นทางคมนาคมจึงได้แก่ผู้อุปถัมภ์ซึ่งเป็นพ่อค้าเพราะสามารถรับซื้อผลผลิตจากเกษตรกรในราคาที่ตนกำหนดและส่งออกสู่ตลาดได้โดยสะดวก สามารถขยายกิจการในหมู่บ้านพร้อมกับขยายกิจการในตลาด ทำให้ได้กำไรเพิ่มขึ้นหรือสะสมทุนได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก

3) 2. การขยายตัวของรัฐเข้าสู่หมู่บ้าน

พร้อมกับที่สัดส่วนของการผลิตเชิงพาณิชย์มีสูงขึ้นในหมู่บ้าน รัฐก็ขยายตัวเข้าสู่หมู่บ้านมากขึ้น ในระยะแรกรัฐเน้นในการสร้างความสงบเรียบร้อย โดยความพยายามก่อตั้งระบบการบริหารท้องถิ่น อย่างที่รัฐใช้อยู่แล้วในเขตที่รัฐปกครองไปได้ถึงมาก่อน คือการแต่งตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน รัฐเลือกแต่งตั้ง "ผู้มีอิทธิพล" ซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ ขึ้นเป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน ผู้มีอิทธิพลเหล่านี้จะได้ทรัพยากรเพิ่มมากขึ้นโดยอาศัย "เส้นสาย" ที่เชื่อมต่อกับรัฐและอำนาจรัฐที่ได้รับมอบหมายมา และภายหลังยังเชื่อมต่อกับนักการเมืองโดยเป็นหัวคะแนนให้แก่ักการเมือง และทำให้เป็นการยากมากที่การเมืองในระบบเลือกตั้ง ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจะทำให้เกิดความ

-2-

ธรรมในการใช้ทรัพยากรในชนบทได้ ในขณะที่ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็ยิ่งมีความสำคัญมากขึ้น เพราะการเข้ามาของรัฐกลับทำให้ทรัพยากรไม่กระจายออกไปอย่างทั่วถึง

4) ประมวลทศวรรษ 2510 มีการขยายทรัพยากรจากรัฐเข้ามาใกล้หรือในชุมชนมากขึ้น เช่น สถานีอนามัย โรงเรียน และเจ้าหน้าที่ด้านต่าง ๆ แต่ทรัพยากรจากรัฐเหล่านี้ก็กระจายไปยังผู้คนในชนบทไม่เท่าเทียมกัน ผู้มีอิทธิพลหรือผู้นำหมู่บ้านที่รัฐแต่งตั้งขึ้นอาจเข้าถึงได้สะดวกกว่า นอกจากนี้ ความขัดแย้งกันในการแย่งทรัพยากรที่รัฐนำมาให้ก็มีความรุนแรงมากขึ้น เช่น การแย่งที่ตั้งโรงเรียนให้ใกล้ชุมชนของตน การแย่งน้ำจากการชลประทานหลวง เป็นต้น องค์กรชาวบ้านและกลไกทางวัฒนธรรมที่เคยใช้กันในชุมชนสำหรับการจัดสรรทรัพยากรในท้องถิ่นไม่ได้รับการส่งเสริมให้เข้ามาจัดสรรทรัพยากรที่รัฐนำเข้ามา ขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตที่ทำให้ทรัพยากรต่าง ๆ ร่อยหรอก็ทำให้ชาวบ้านต้องการความช่วยเหลือจากรัฐมากขึ้นเพราะขนาดของปัญหาใหญ่ขึ้นจนเกินกำลังของชุมชนชาวบ้าน หรือเกินกำลังชาวบ้านแต่ละครอบครัวจะจัดการเองได้ เช่น การชลประทานสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อเก็บกักน้ำแทนป่าซึ่งสูญสลายไปแล้ว และการแก้ปัญหาโรคระบาดในพืชหรือสัตว์ เป็นต้น และเมื่อการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวมากขึ้นชาวบ้านซึ่งมุ่งแสวงหาโอกาสของการประกอบการก็ต้องการบริการทางด้านสาธารณสุขไปคจากรัฐด้วย

5) อย่างไรก็ตาม เมื่อรัฐขยายตัวไปสู่หมู่บ้านมากขึ้น อำนาจรัฐหาได้เข้มแข็งขึ้นไม่ เพราะต้องประณีประนอมกับ "ผู้มีอิทธิพล" ในท้องถิ่น ระบบราชการซึ่งเป็นเครื่องมือของรัฐก็ถูกควบคุมส่วนหนึ่งจาก "ผู้มีอิทธิพล" ในท้องถิ่น และจำนวนมากของ "ผู้มีอิทธิพล" เหล่านี้เข้ามาทำหน้าที่แทนรัฐเสียเอง กล่าวคือ ออกกฎและบังคับใช้กฎเหล่านั้นด้วยอำนาจของตนเองจนกลายเป็น "เจ้าพ่อ" และชาวบ้านก็ต้องหันไปพึ่ง "เจ้าพ่อ" แทนรัฐมากยิ่งขึ้นเนื่องจากทรัพยากรของรัฐซึ่งมีความสำคัญต่อชาวบ้านมากขึ้นนั้น "เจ้าพ่อ" มีส่วนในการกระจายอยู่มาก

6) 3. ความร่อยหรอของทรัพยากรในหมู่บ้าน

นับตั้งแต่ยุคพัฒนาเป็นต้นมา ทรัพยากรที่จำเป็นในการผลิตด้านเกษตรกรรมร่อยหรอลงอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นน้ำ ป่า ที่ดิน แรงงาน และวัฒนธรรม

7) ความร่อยหรอของทรัพยากร : น้ำ

เนื่องจากขาดแคลนมากทำให้ฝนตกน้อยลงและน้ำในพื้นที่ต่าง ๆ มีน้อยลง มีผลกระทบต่อ

เขตที่เคยปลูกพืชเศรษฐกิจนอกฤดูทำนาอย่างมาก โดยเฉพาะในภาคเหนือซึ่งนอกจากเหตุทางธรรมชาติแล้วยังมีเหตุทางสังคมที่ทำให้น้ำเพื่อการเกษตรขาดแคลนด้วย กล่าวคือไม่มีใครอยากสละแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายให้อยู่ในสภาพดีเพราะไม่ค่อยมีเวลามาสละให้แก่งานส่วนรวม ประกอบกับที่นาของแต่ละครัวเรือนมีไม่เท่ากัน จึงใช้น้ำไม่เท่ากันแต่การเรียกเกณฑ์กำลังคนไปรักษาเหมืองฝายใช้วิธีเรียกเกณฑ์จากทุกครัวเรือนเท่ากัน ทำให้คนไม่เต็มใจไปทำงาน การเกณฑ์แรงงานไปรักษาเหมืองฝายจึงทำน้อยลงคือปีละครั้งเท่านั้น ซึ่งไม่เพียงพอที่จะรักษาประสิทธิภาพของเหมืองฝาย

-3-

8) การขยายตัวของอุตสาหกรรมในสวนภูมิภาคก็ทำให้น้ำเพื่อการเกษตรขาดแคลน นอกจากโรงงานอุตสาหกรรมจะแย่งน้ำไปใช้แล้วยังปล่อยน้ำเสียทำลายคุณภาพของน้ำจนไม่สามารถใช้ในการเกษตรได้ ในบางท้องที่น้ำเสียทำให้เกิดวัชพืชในนาอย่างรุนแรงจนไม่สามารถปราบได้และยังทำลายสัตว์น้ำและพืชน้ำซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชาวบ้านด้วย

9) ทางด้านการประมงน้ำเค็ม คุณภาพของน้ำชายฝั่งเสื่อมลงอย่างรวดเร็วเพราะการประมงเชิงพาณิชย์ขนาดใหญ่และการเลี้ยงกุ้งกุลาดำชายฝั่ง ปริมาณสัตว์น้ำก็ร่อยหรอลงจนการจับสัตว์น้ำด้วยเรืออวนลากในบางท้องที่ไม่คุ้มกับค่าไส้หุ่ย การเลี้ยงกุ้งกุลาดำก็ประสบปัญหาเพราะนอกจากราคาในตลาดจะลดลงแล้วยังเกิดโรคระบาดเพราะคุณภาพของน้ำเสื่อมลง ขณะเดียวกันก็ทำลายประมงชายฝั่งของชาวบ้านเพราะจำนวนสัตว์น้ำตามชายฝั่งลดลงมาก เนื่องจากน้ำเสียจากนาุ้งที่ปล่อยลงทะเล ส่วนผู้เลี้ยงกุ้งรายเล็กก็ต้องลงทุนสูงขึ้นเพราะต้องซื้อน้ำทะเลจากบริษัทใหญ่ซึ่งมีทุนมากพอจะต่อท่อออกไปไกลเพื่อดูคน้ำทะเลที่สะอาดมาเลี้ยงกุ้ง

10) ความร่อยหรอของทรัพยากร : ป่า

ป่าเคยเป็นแหล่งสำรองสำหรับการขยายที่ดินในกรณีที่ดินสามัญในครอบครัวเพิ่มขึ้น เคยเป็นแหล่งรองรับการอพยพหลบภัยธรรมชาติหรือภัยทางสังคม เช่น ฝนแล้ง ใจรผู้ร้ายรบกวน เคยเป็นแหล่งอาหาร แหล่งยารักษาโรค แหล่งวัสดุใช้สอย แหล่งน้ำ แหล่งผลิตสินค้าบางอย่าง เช่น ไม้ฝาง ครั้ง แต่ในปัจจุบันป่าร่อยหรอลงมากจนมีผลกระทบต่อชุมชนเกษตรกรรมอย่างกว้างขวาง เช่น เกษตรกรจะต้องลงทุนซื้อที่ดินแทนการบุกเบิกจับจอง หอดโอกาสอพยพหาที่ทำกินใหม่ต้องเปลี่ยนไปสู่การอพยพเข้าเมือง ส่วนผู้ที่ยังคงอยู่ในหมู่บ้านก็ขาดรายได้ที่เคยได้จากป่า

11) ความร่อยหรอของทรัพยากร : ที่ดิน

การถือครองที่ดินในประเทศไทยเท่าที่ผ่านมาแม้ว่ามีความเหลื่อมล้ำอยู่ไม่น้อย แต่ระบบความสัมพันธ์ในวัฒนธรรมเดิมของไทยช่วยปรับความเหลื่อมล้ำนี้ได้อยู่บ้าง เช่น มีประเพณีที่ให้การรับรองแก่สาธารณสมบัติอย่างมั่นคง เช่น น้ำซับ ป่า ที่ดินซึ่งใช้ปลูกพืชต่าง ๆ เนื่องจากการผลิตไม่ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อตลาด ทำให้แรงผลักดันที่จะละเมิดกฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมเหล่านี้มีน้อย แต่สภาพดังกล่าวนี้เปลี่ยนไปเมื่อการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวขึ้น การบุกเบิกที่ดินในป่าเพื่อการเพาะปลูกพืชไร่กระทำกันอย่างกว้างขวาง แต่รัฐไม่ได้เข้าไปรับรองกรรมสิทธิ์หรือจัดการการ

ถือครองที่ดินของคนจำนวนมากที่อาศัยอยู่ในเขตป่า ทำให้กรรมสิทธิ์และการจัดการที่ดินตกอยู่ภายใต้ระบบ "เจ้าพ่อ", "เจ้าแม่", "หลงจู้", "กำนัน" ฯลฯ ระบบนี้เข้าไปกำหนดการใช้ที่ดินโดยทางอ้อมอยู่ด้วย ในขณะที่เดียวกันก็เป็นส่วนที่จำเป็นในการนำผลผลิตพืชไร่สู่ตลาด

12) นับตั้งแต่ พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา ที่ดินเพื่อการเกษตรถูกเปลี่ยนแปลงการใช้ไปสู่ลักษณะอื่น ๆ มากขึ้น เช่น เป็นที่อยู่อาศัย เป็นพื้นที่ขยายผลผลิตเพื่อการส่งออก เป็นโรงงานอุตสาหกรรม นอกจากนี้การขยายตัวของอุตสาหกรรมการเกษตรและเกษตรกรรมเชิงพันธสัญญาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตและการใช้ที่ดินไปอย่างมาก

-4-

13) การสูญเสียที่ดินของเกษตรกรก็เพิ่มขึ้นนับจากประมาณ พ.ศ.2530 มาเช่นกัน บรรดานายทุนพยายามรวมศูนย์การใช้ที่ดินเพื่อธุรกิจของตน เป็นต้นว่า ทำธุรกิจท่องเที่ยว หรือปลูกพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น นอกจากนี้ที่ดินในหมู่บ้านจะเปลี่ยนไปอยู่ในมือคนนอกแล้ว ภายในชุมชนเองที่ดินก็เปลี่ยนมือไปสู่ชาวนารวยในหมู่บ้านเดียวกันด้วย ทั้งนี้เพราะการผลิตข้าวไม่กำไรเพียงพอ ชาวนารวยต้องปรับตัว เช่น เปลี่ยนที่นาเป็นสวนผลไม้หรือเป็นนาทุ่งกุลาดำรับการขยายตัวของตลาดผลไม้และทุ่งกุลาดำในต่างประเทศกิจการเหล่านี้ต้องใช้ที่ดินจำนวนมากจึงจะได้กำไรคุ้ม ทำให้ต้องกว้านซื้อที่ดินจากเกษตรกร ซึ่งนอกจากจะส่งผลให้เกษตรกรจำนวนมากสูญเสียที่ดินต้องกลายเป็นแรงงานรับจ้างแล้วยังผลักดันให้เกษตรกรอีกส่วนหนึ่งบุกเบิกจับจองที่ป่าสงวน เพื่อทำกินแทนที่ดินที่ขายไปแล้วด้วย

14) ความร่อยหรอของทรัพยากร : แรงงาน

เมื่อการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์ที่เพิ่มมากขึ้นตามลำดับทำให้การจัดการด้านแรงงานในกระบวนการผลิตแบบเก่า เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานด้วยการลงแขก ต้องเลิกไป แรงงานจ้างมีความสำคัญในการผลิตด้านเกษตรกรรมมากขึ้น ขณะเดียวกันเกษตรกรซึ่งได้รับความบีบคั้นทางเศรษฐกิจเพราะปัญหาต่าง ๆ โดยไม่ได้รับความเกื้อหนุนอย่างถูกต้องจากรัฐ เช่น การใช้ทุนในการผลิตสูงราคาพืชผลตกต่ำ ทรัพยากรร่อยหรอ ฯลฯ ก็จำเป็นต้องหารายได้นอกไร่นาของตนเพิ่มขึ้นตลอดเวลาโดยการขายแรงงาน จนกระทั่งในปัจจุบันสัดส่วนของรายได้นอกไร่นามีมากกว่ารายได้จากรายได้ในครอบครัวของเกษตรกรในทุกภาคของประเทศ และในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและบริการได้ดึงเอาแรงงานจากภาคเกษตรกรรมให้หลุดออกไปจากภาคนี้อย่างเด็ดขาดมากขึ้น ทำให้แรงงานกลายเป็นสินค้าในตลาดอย่างแท้จริงมากขึ้น แม้แต่การผลิตขนาดเล็กของเกษตรกรทั่วไปก็ยังคงต้องลงทุนจ้างแรงงาน มีการอพยพแรงงานตามฤดูกาลจากภาคที่มีแรงงานเกินมายังส่วนที่ขาดแคลนแรงงานจำนวนมากและทำอยู่เป็นประจำก่อให้เกิดเครือข่ายทางธุรกิจเกี่ยวกับการจัดหาและจัดการแรงงานในภาคเกษตรจำนวนมาก แรงงานที่เหลือตกค้างในชนบทเป็นแรงงานไร้ฝีมือในภาคเกษตรกรรมที่มีงานทำเฉพาะฤดูกาล ดำรงชีวิตอยู่ได้ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับนายทุนที่ดินซึ่งต้องการความมั่นคงในการจ้างแรงงานให้ได้เพียงพอเพียง ส่วนเกษตรกรที่สามารถผลิตทางเกษตรกรรมอยู่ได้ก็มักจะต้องรวม

ศูนย์การใช้ที่ดินให้ใหญ่ขึ้นแล้วทำการผลิตโดยวิธี "ทูนเข้มขึ้น" มากขึ้น รวมทั้งการหันไปปลูกพืชอื่น ซึ่งให้ผลตอบแทนดีกว่าข้าว หรือปรับเปลี่ยนมาทำนาหว่านแทนเพราะใช้แรงงานน้อยกว่า ทั้งยังสามารถใช้เครื่องเกี่ยวข้าวและนวดข้าวได้ซึ่งแม้ว่าจะให้ผลผลิตต่ำลงแต่ก็เป็นหลักประกันว่าจะมีข้าวกิน แต่การจะปรับเปลี่ยนเช่นนี้ก็กล่าวข้างต้นได้ก็ต้องมีต้นทุน, ขาวสารความรู้, และ "เส้นสาย" โยงใยความสัมพันธ์กว้างขวางพอสมควร ชาวนาเล็กจำนวนมากไม่อยู่ในฐานะจะปรับเปลี่ยนเช่นนี้ได้ จึงไม่มีทางเลือกมากนักนอกจากการเข้าสู่ตลาดงานจ้าง ไม่ว่าจะเป็นแรงงานในภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรม หรือภาคบริการ

-5-

15) ความร่อยหรอของทรัพยากร : วัฒนธรรม

วัฒนธรรมที่เคยมีมาในชุมชนเกษตรกรรมไทยเป็นระบบความสัมพันธ์ที่เอื้อต่อการผลิตเพื่อยังชีพและการผลิตทางเกษตรกรรม การที่ระบบความสัมพันธ์เช่นนี้จะดำรงอยู่ได้ก็ต้องอาศัยความรู้หรือภูมิปัญญา, ค่านิยม, และแบบปฏิบัติที่เป็นจารีตประเพณีและพิธีกรรมบางอย่างเกื้อหนุน สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นทรัพยากรเพราะประชาชนในวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ สามารถนำมาใช้ในการดำรงชีวิตให้เป็นปกติสุขและสามารถนำมาใช้เพื่อช่วยการผลิตของตนเองได้ แต่ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วเป็นผลให้สิ่งที่คอยเกื้อหนุนระบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่าวัฒนธรรมนี้เสื่อมสลายลงอย่างรวดเร็ว เป็นต้นว่า ในเรื่องค่านิยม

ความรวยกลายเป็นเครื่องหมายแห่งสถานภาพที่สูงในสังคมแทนความดี หรือเกิดมีทัศนคติว่าการทำงานกลางแจ้งเป็นงานต่ำกว่างานโรงงานเพราะต้องทำงานหนักกว่า การตัดสินใจในทางเศรษฐกิจของครอบครัว ก็ถือเอาเรื่องกำไร-ขาดทุนเป็นเกณฑ์แต่เพียงอย่างเดียวมากขึ้นและพฤติกรรมแบบบริโภคนิยมแพร่ระบาดหนักขึ้น ระบบเครือญาติเริ่มแตกสลายลง เกิดกรณีพิพาทในกลุ่มเครือญาติอยู่เสมอ เพราะต่างก็มุ่งกำไรหรือประโยชน์สูงสุดของตนเป็นหลัก กลุ่มที่ตั้งอยู่บนความสัมพันธ์ตามแบบเดิมอื่น ๆ นอกจากครอบครัว เช่น กลุ่มเอามือเอววัน หรือ "พัก" ในภาคใต้, องค์กรเหมือนฝ้ายและศรัทธาวัดในภาคเหนือ ฯลฯ ก็แตกสลายไปด้วย ไม่สามารถปรับตัวสำหรับรับหน้าที่ใหม่ ๆ ที่จำเป็นแก่สมาชิกได้ ในขณะที่ชาวบ้านไม่ได้อยู่ในวัฒนธรรมของการรวมกลุ่มกันในลักษณะของความสัมพันธ์เชิงสัญญา พลังต่อรองของชาวบ้านไม่ว่าในทางเศรษฐกิจ, สังคม, หรือการเมืองจึงอ่อนแอลง

16) นอกจากนี้ภูมิปัญญาหรือชนิดความรู้ที่เคยสั่งสมมาใน "วัฒนธรรม" ก็สูญหายหรือลี้มเลือนไปในหมู่ชาวบ้าน เช่น พันธุ์ข้าวหลายที่เคยปลูกก่อนที่ข้าว กข.จะแพร่หลาย หรือการขจัดโรคพืชตามแบบเก่าก็ไม่ใช่ที่รู้จักอีกต่อไป การสูญเสียทางภูมิปัญญาเห็นได้ชัดในการนำการศึกษาสมัยใหม่เข้าสู่หมู่บ้าน

รัฐได้เข้ามาจัดและควบคุมการศึกษาสาธารณะด้วยระบบโรงเรียน โรงเรียนจึงเข้ามาแทนที่กลไกและสถาบันการเรียนรู้ของชาวบ้านซึ่งเคยมีอยู่เดิม การศึกษาซึ่งเคยเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่คนส่วนใหญ่สามารถเข้าถึงได้ในชนบทกลายเป็นสิ่งที่ต้องลงทุนซื้อหาในราคาแพง

17) ในขณะที่ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งจำเป็นต่อการผลิตทางเกษตรกรรมร่อยหรอลงทรัพยากร

ของรัฐที่หลังไหลสู่ชนบทมากขึ้นไม่สามารถเข้าไปแทนที่ความร่อยหรอของทรัพยากรได้อย่างทั่วถึง นัก กลุ่มคนที่ได้เปรียบอยู่แล้วจะเข้าถึงทรัพยากรของรัฐได้มากกว่า ยิ่งหลัง พ.ศ.2518 เป็นต้นมา เมื่อการเมืองมีลักษณะเปิดกว้างมากขึ้น สถาปนาบมมีส่วนร่วมในการตัดสินใจใช้ทรัพยากรที่ ส่วนกลางจัดสรรมาให้เพิ่มขึ้น สถาบันสถาปนาบมกลับเป็นเครื่องมือที่จะให้นายทุนกลุ่มหนึ่งซึ่งมี สายสัมพันธ์กับข้าราชการฝ่ายปกครอง เช่น นายอำเภอ ออชิงทรัพยากรจากส่วนกลางได้มากขึ้น อย่างรวดเร็ว เช่น รับเหมาก่อสร้างในโครงการสร้างงานในชนบท เป็นต้น คนเหล่านี้จะเติบโต ขึ้นมาเป็น

-6-

นักการเมืองท้องถิ่น ซึ่งมักมีสายสัมพันธ์โยงไปถึงนักการเมืองระดับชาติในฐานะหัวคะแนนให้ ด้วย จึงเข้าไปสิงคตในเครือข่ายของกลุ่มอุปถัมภ์ขนาดใหญ่ของนักการเมืองระดับชาติซึ่งเป็นผู้ที่ สามารถเข้าถึงทรัพยากรของรัฐได้อย่างมหาศาล

18) การปรับตัวของชาวบ้าน

การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์และความเปลี่ยนแปลงด้านทรัพยากรดังที่กล่าวมา แล้วนั้น ตลอดจนแรงกระตุ้นจากภาครัฐและเอกชนหลาย ๆ ประการ นำมาสู่การปรับตัวอย่างมาก ในชุมชนหมู่บ้าน เพื่อตอบสนองความอยู่รอดในสภาวะใหม่ แต่การปรับตัวนั้นไม่เหมือนกันในแต่ละ ชุมชน การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงและแรงกระตุ้นในแต่ละชุมชนนั้นจะขึ้นอยู่กับความพร้อม และปัจจัยอื่น ๆ ภายในชุมชนของตน ในขณะที่เดียวกันการปรับตัวของแต่ละชุมชนเป็นผลทำให้พลัง จากภายนอกที่เข้าไปในชุมชนต้องปรับเปลี่ยนการกระทำของตนเช่นกัน จึงเกิดเป็นลูกโซ่ของ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขของการปรับตัวและการตอบสนองของคนกลุ่มต่าง ๆ ในชนบท

19) การปรับตัวของชาวบ้าน พุทธอีกนัยยะหนึ่งก็คือการสร้างความหลากหลายในทุก ๆ ทาง (diversification) ไม่ว่าจะเป็นการใช้และจัดการด้านแรงงาน การแสวงหาแหล่งสินเชื่อ, แหล่งที่มา ของรายได้, ชนิดของพืชที่ปลูกรวมทั้งพืชเศรษฐกิจที่ปลูกตามฤดูกาล, วิธีการเพาะปลูก, การอิงแบบ แผนพฤติกรรมของวัฒนธรรมตลาดเสรีพร้อมกันไปกับวัฒนธรรมของระบบอุปถัมภ์ ฯลฯ เพื่อ ตอบสนองต่อการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์และความร่อยหรอของทรัพยากร

20) ในที่นี้จะกล่าวถึงวิธีการปรับตัวของภาคเกษตรกรรมในหัวข้อต่อไปนี้

1. การปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความร่อยหรอของป่าและที่ดิน
2. การตอบสนองต่อตลาดแบบยืดหยุ่น
3. ปัญหาการปรับตัวของชาวนาเล็ก

21) 1. การปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความร่อยหรอของป่าและที่ดิน

หากมองความร่อยหรอของทรัพยากรป่าในระดับการบริหารทรัพยากร จะพบได้ว่ารัฐได้ เข้ามาดึงเอาป่าไปดูแลรักษาเองทั้งหมดโดยทางกฎหมาย และได้ขยายองค์กรของรัฐเข้ามาจัดการ ให้เป็นไปตามกฎหมายในระยะหลัง การจัดการบริหารทรัพยากรป่าของรัฐประสบความสำเร็จล้มเหลว ดังจะเห็นจากตัวเลขความสูญเสียป่าในระยะ 30 ปีที่ผ่านมา ในสภาพเช่นนี้ชาวบ้านในชนบท

สูญเสียทรัพยากรป่าซึ่งตนเคยใช้ประโยชน์ลงเรื่อย ๆ หรือถูกกระตุ้นให้ใช้ทรัพยากรป่าอย่างไม่ยั่งยืน ชาวบ้านปรับเปลี่ยนทัศนคติของตนที่สัมพันธ์กับป่า เพื่อให้ตนได้ใช้ประโยชน์จากป่าเท่าเทียมกับคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคม กล่าวคือ มองว่าสิทธิการใช้ประโยชน์จากป่านั้นเป็นสิทธิที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ หรือความจำเป็นตามธรรมชาติให้สิทธิในการใช้ประโยชน์จากป่าได้โดยไม่สัมพันธ์กับกฎหมายบ้านเมือง ทัศนคติใหม่เช่นนี้ในแง่หนึ่งก็เป็นการเผชิญกับการแทรกแซงการใช้สอยป่าของรัฐและนายทุนอภิมหา ในอีกแง่หนึ่งก็ให้เหตุผลแก่การใช้สอยป่าของชาวบ้านเองด้วย

-7-

22) แนวทางการใช้สอยป่าของชาวบ้านนั้นมีเป็นสองทาง กล่าวคือถ้ามองสิทธิตามธรรมชาติว่าพึงแสวงหาประโยชน์จากป่าตามกำลังความสามารถอย่างเต็มที่เหมือนกับที่นายทุนกระทำต่อป่า การบุกรุกที่ป่าเพื่อตัดไม้ขาย, รับจ้างนายทุนลักลอบทำไม้, โคนร้างถางป่าเพื่อทำไร่ ฯลฯ ก็ทำได้ตามสิทธิโดยธรรมชาติ หรือทางที่สองก็คือถือว่าป่าเป็นสิทธิตามธรรมชาติของชาวบ้าน จะต้องได้ครอบครอง, จัดการ และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ก็จะนำไปสู่การอ้างสิทธิของป่าชุมชน สองแนวทางนี้ขัดแย้งกันอยู่ในตัว มีความขัดแย้งในเรื่องนี้อยู่ในชุมชนหลายแห่ง

23) ในส่วนของ การปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความร่อยหรอของที่ดินนั้น ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือเมื่อการปลูกข้าวเพื่อป้อนตลาดมีมากขึ้น แต่ที่ดินกลับลดน้อยลงไม่สามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกได้ จึงต้องหันมาหาพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง เช่น ข้าว กข. และข้าวชนิดอื่น ๆ รวมทั้งต้องใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงในปริมาณที่สูงขึ้น แต่ในความเป็นจริงแล้วข้าวเป็นพืชที่ให้ผลกำไรน้อยยตลอดเวลาหลายปีที่ผ่านมา รัฐมีนโยบายที่จะกดราคาข้าวให้ต่ำด้วยการเก็บพรีเมียมในการส่งออก ด้วยเหตุนี้จึงผลักดันให้เกษตรกรหันไปปลูกพืชอื่นเสริมหรือแทน และเร่งกระบวนการเปลี่ยนการผลิตไปสู่ลักษณะเชิงพาณิชย์ให้เร็วขึ้น

24) 2. การตอบสนองต่อตลาดแบบยืดหยุ่น

นอกจากความร่อยหรอของป่าและที่ดินแล้ว อีกปัญหาที่ชาวบ้านได้รับก็คือรายได้จากผลผลิตในไร่นาไม่เพียงพอ ซึ่งเป็นผลนำไปสู่การปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของตน เป็นการปรับตัวทั้งการผลิตและแรงงาน การปรับตัวมีลักษณะแบบยืดหยุ่น ซึ่งหมายถึงการไม่เข้าสู่ตลาดอย่างเต็มตัว กล่าวคือมีความสัมพันธ์กับตลาดทั้งเชิงพาณิชย์และในเชิงอุปถัมภ์

25) ในด้านการปรับตัวทางด้านการผลิตนั้น ชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่นมีวิธีการที่แตกต่างกันออกไป เช่น การผสมผสานการปลูกพืชแบบเลี้ยงตนเองกับการปลูกเพื่อขายไว้ด้วยกัน สัมพันธ์กับตลาดทั้งเชิงพาณิชย์และเชิงอุปถัมภ์ หรือการปรับเปลี่ยนชนิดของผลผลิต

26) การผสมผสานการปลูกพืชแบบเลี้ยงตนเองกับการปลูกเพื่อขาย

แม้ว่าผลผลิตในไร่นาจะสามารถสร้างรายได้เป็นตัวเงินได้ แต่ก็ไม่มากจนเป็นกอบเป็นกำนัก ทั้งนี้เพราะผลผลิตทางด้านการเกษตรมักจะมีปัญหาต่าง ๆ มากโดยเฉพาะปัญหาความผันผวนทางด้านราคา ชาวบ้านจึงลดความเสี่ยงในการที่จะผลิตเพื่อขายเพียงอย่างเดียว แต่

พยายามรักษาระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวกับการผลิตเพื่อขายควบคู่กันไป เพื่อเป็นพลังต่อรองการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นหลักประกันความอยู่รอด คือยังทำให้มีกินมีใช้อยู่ ถ้าหากการผลิตเพื่อขายมีปัญหา ดังนั้นจึงพบว่าในปัจจุบันนี้มีชาวนาเป็นจำนวนมากที่ผสมผสานลักษณะการผลิตทั้ง 2 นี้เข้าด้วยกัน เช่น

ชาวนาในภาคอีสานที่ใช้พื้นที่กว่าครึ่งเพื่อเพาะปลูกข้าวเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ด้วยเหตุนี้ชาวอีสานจึงสามารถรักษาการผลิตข้าวให้เป็นการผลิตง่าย ๆ ตามที่ตนเองมีความรู้ไว้ได้ ชาวนาในภาคเหนือซึ่งมีที่ดินถือครองจำนวนน้อย มักนิยมปลูกข้าวพันธุ์ "ดอเล็ก" ซึ่งเป็นข้าวเบา กินเวลา

-8-

เพียง 3 เดือน เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน และทำให้มีเวลาที่จะปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ในที่นาของตนเองได้มาก หรือแม้แต่ในภาคกลางซึ่งการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวกว้างขวางมานานและเข้มข้นกว่า ก็พบว่าชาวนาทำนาไว้กินเป็นสำคัญ แม้แต่แรงงานที่อพยพไปทำงานที่อื่น ก็มักนิยมกลับมาทำนาที่บ้านในหนานาชาวนาที่ออกไปทำงานนอกภาคการเกษตรเด็ดขาดแล้วก็พยายามรักษานาของตนไว้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

แต่พื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจก็เพิ่มขึ้นอยู่ตลอดเวลา เช่น ภาคอีสาน ในปี พ.ศ.2493 มีพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเพียง 3.9% ของพื้นที่เพาะปลูก แต่ พ.ศ.2505 เพิ่มขึ้นเป็น 10.9% และเพิ่มขึ้นเป็น 27.8% ในปี พ.ศ.2532

27) แม้ว่าชาวบ้านจะปลูกพืชเศรษฐกิจมากขึ้นก็ตาม แต่ก็ยังมีความพยายามที่จะรักษาการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอาไว้โดยไม่ต้องใช้เงิน ที่สำคัญกว่านั้นคือถือคติการแลกเปลี่ยนที่เป็นธรรมต่อมนุษย์แทนการถือความยุติธรรมของราคา เช่น เอาพริกไปแลกกับไหมเพื่อใช้ทอผ้า ฯลฯ

สำหรับหัวข้อการปรับตัวอื่น ๆ จะกล่าวต่อไปในหัวข้อ 32
